

Den socialdemokratiska samhällsordningen

Klas Åmark

SAMMANDRAG: I denna explorativa artikel prövar Klas Åmark olika vägar för att identifiera och analysera den socialdemokratiska samhällsordningen. Den teoretiska inspirationen kommer främst från Max Weber och hans diskussioner om den legitima ordningen. Samhällsordningen handlar främst om relationerna mellan samhället och individerna. Den återfinns inte minst i dolda texter i till exempel socialförsäkringarna och kollektivavtalen och i politikens oskrivna lagar. Här hittar vi uppfattningen att den vuxna, produktiva mannen är normen medan ungdomar, kvinnor och äldre arbetare förväntas ha lägre löner men också betala lägre avgifter till fackföreningarna. Politikens oskrivna lagar undersöks med hjälp av några socialdemokratiska partiledares tal och intervjuer. Per Albin Hansson krävde gärna lojalitet gentemot samlingsregeringen under andra världskriget, Tage Erlander skrev i sina dagböcker gärna elaka kommentarer om inkompetenta politiker och ämbetsmän medan Vingåkers Machiavelli, Göran Persson kunde låta som en initierad spinndoktor.

NYCKELORD: samhällsordning; oskrivna lagar; Socialdemokraterna; socialdemokrati.

PUBLICERINGS Historik: Originalpublicering.

KLAS ÅMARK är professor emeritus i historia vid Stockholms universitet.

E-POSTADRESS: klas.amark@historia.su.se

FÖRSLAG PÅ KÄLLANGIVELSE:

Åmark, Klas (2021) "Den socialdemokratiska samhällsordningen", i *Arkiv. Tidskrift för samhällsanalys*, nr 13, s. 71–97. <https://doi.org/10.13068/2000-6217.13.3>

© Klas Åmark/Arkiv förlag & tidskrift 2021 (publicerad 22 december 2021)

Artikeln distribueras enligt en upphovsrättslicens från Creative Commons: erkännande, icke-kommersiell, inga bearbetningar, som medger icke-kommersiell användning och spridning i oförändrat skick så länge källan anges.

Arkiv. Tidskrift för samhällsanalys är en sakkunniggranskad vetenskaplig tidskrift för samhällsvetenskap och historia. Samtliga artiklar publiceras fritt tillgängliga på:

www.tidskriftenarkiv.se

Beständig länk: <https://doi.org/10.13068/2000-6217>

Den här artikeln finns tillgänglig i följande format:

PDF: via beständig länk, <https://doi.org/10.13068/2000-6217.13.3>

TRYCK: ingår i bokutgåva av numret, ISBN: 978 91 7924 358 6

Grafisk utformning och sidnumrering är identisk i pdf och tryck.

Samtliga artiklar i nr 13 (2021) nås via beständig länk,

<https://doi.org/10.13068/2000-6217.13>

Arkiv. Tidskrift för samhällsanalys

ISSN: 2000-6217 (för elektronisk resurs)

ISSN: 2000-6225 (för tryckta nummer)

ges ut av

Stiftelsen Arkiv för främjande och spridning
av samhällsvetenskaplig och historisk forskning

genom

Arkiv förlag & tidskrift

Box 1559

SE-221 01 Lund

BESÖK: L Gråbrödersg 3 c, ipg

TEL: 046-13 39 20

ARKIV FÖRLAG: arkiv@arkiv.nu · www.arkiv.nu

TIDSKRIFTEN ARKIV: red@tidskriftenarkiv.se · www.tidskriftenarkiv.se

ANSVARIG UTGIVARE & CHEFREDAKTÖR: Sven Hort

ADMINISTRATIV REDAKTÖR: David Lindberg

REDAKTÖRER: Per Dannefjord, Lisa Kings, Zhanna Kravchenko,

Anna-Maria Sarstrand Marekovic

Den socialdemokratiska samhällsordningen

KLAS ÅMARK

Välfärdsstaten – social eller legitim ordning?

En kväll för drygt tjugofem år sedan satt jag på en restaurang i Köpenhamn och väntade på ett tåg. Jag arbetade då med forskningsprojektet Välfärdsstat i brytningstid, som handlade om socialförsäkringssystemen i Sverige och 17 andra OECD-länder. Jag satt och tittade på människorna omkring mig och undrade – Vad betyder då socialförsäkringarna för just dig, och dig, och dig? Och det slog mig att de inte bara var till för sådant som trygghet och ekonomisk omfördelning utan att de dessutom sade något om den enskilde medborgarens plats i samhället och hur samhället såg på medborgaren. Socialförsäkringar handlar också om social ordning, tänkte jag då. Och så började jag undersöka vad samhällsvetenskapens klassiker hade att säga om social ordning.

När jag sedan 1996 presenterade mina tankar på en av projektets internationella konferenser noterade jag att mina samhällsvetenskapliga kollegor blev nervösa. Jag samarbetade då med sociologen Walter Korpi och det var framför allt hans internationella vänner och bekanta vi bjudit in till konferensen. De representerade den riktning som i litteraturen ibland går under namnet ”the labourist approach”, socialdemokratiskt influerade forskare som studerade välfärdsstater. Att de blev nervösa när jag började tala om social ordning berodde på att de – på goda grunder – förknippade just det begreppet med Émile Durkheim, den konservativa franske

sociologen verksam runt sekelskiftet 1900. Jag försökte läsa Durkheim, men slogs av att denne ställde bra frågor om vad som höll ihop samhällen, men inte gav bra svar. Durkheim var särskilt intresserad av vad det var som höll samhällen samman, mer än av konflikter och social förändring. Som en särskilt viktig sammanhållande kraft pekade han på de professionella yrkesgrupperna med deras yrkesetik. Den tesen tyckte jag inte höll. Den nyweberska cyniska tolkningen av professionerna som grupper som använde sina yrkesgrupper för att skydda egna privilegier fann jag mer övertygande.¹

Så jag lade Durkheim åt sidan och vände mig till Max Weber i stället, som var mer accepterad i den vetenskapliga miljö jag rörde mig i. Det gällde ju att klä den rätt vardagliga iakttagelsen från restauranten i Köpenhamn i ett vetenskapligt, teoretiskt språk. Så småningom lät det så här:

Ett socialförsäkringssystem är inte bara vad det synes vara, det handlar inte bara om ekonomisk fördelning och omfördelning, sociala rättigheter och relationer mellan sociala klasser. Det innehåller dessutom mer eller mindre dolda texter eller budskap. Ett område som dessa texter handlar om är vad Max Weber kallar *legitim ordning*: hur ser den ordning ut som gynnas av socialförsäkringssystemens institutionaliserade regelverk?²

När medborgarna tar till vara sina möjligheter och rättigheter att skydda sig mot de grundläggande trygghetsproblemen, väljer de också mellan olika sätt att ordna relationerna dem emellan, de väljer mellan olika slags beroendeförhållanden och vem/vad de ska vara beroende av och hur individer skall kategoriseras och ordnas i förhållande till varandra. Ett system med enhetliga eller behovsrelaterade ersättningar innebär att staten upprättar en av marknaden oberoende ordning, där alla behandlas lika, alternativt behandlas efter försörjningsbörd, civilstånd och ålder. Inkomsttrygghet däremot innebär att staten accepterar den hierarkiska ordning som lönesystemen på marknaden skapar och reproducerar denna ordning, med vissa begränsningar, i de offentliga socialförsäkringssystemen.³

Detta är ett sätt att definiera vad åtminstone en del av en socialdemokratisk samhällsordning är för något. Den här artikeln är framför allt

1. Østerberg 1996, Costas 1992, kap 2. Om Weber och professionerna se t ex Burrage och Torstendahl 1994.

2. Weber 1983, avd I, kap 1, 5, 6, 7.

3. Åmark 2011, s. 24 f.

explorativ – jag prövar att föra diskussionen om social och legitim ordning vidare med begreppet den socialdemokratiska samhällsordningen.

Den socialdemokratiska samhällsordningen

Samhällsordning låter väl som ett rätt vanligt ord, men i själva verket används det rätt sällan både i vardagsspråket och som ett samhällsvetenskapligt begrepp.⁴ Det ligger väl närmast Max Webers sätt att resonera om samhällen och samhällsförändring och ingår i underrubriken till del 1 av Webers grundläggande arbete i tre delar, *Ekonomi och samhälle* men sedan är det rättsordning Weber börjar diskutera, vilket väl inte är det samma som samhällsordning. Han nämnde dock kort ”socialistisk ordning” som en form av en politisk samhällsordning.⁵

Med begreppet samhällsordning tänker jag mig det sätt på vilket ett samhälle organiserar relationen mellan samhälle och individerna. En förutsättning för att man ska kunna tala om en politiskt specifik samhällsordning är att ett parti haft regeringsmakten länge och med hjälp av den kunnat genomföra politiska regler som ordnar samhället. Det är inte i så många länder som vi haft den situationen – och om man vill hitta en politiskt bestämd samhällsordning är Sverige, med det långa socialdemokratiska maktinnehavet från 1932 till 1976 det land där man först har anledning att leta.

Den svenska socialdemokratin har inte bara varit ett reformistiskt parti utan också ett reformerande parti med stora ambitioner att förändra det svenska samhället. Typiskt för den socialdemokratiska reformpolitiken har varit att den gått ut på att lösa samhällsliga problem genom att låta den offentliga sektorn ta hand om dem och att finansiera reformerna med höjda skatter. Med ATP-systemet till exempel så avlöstes ett begränsat system med tjänstepensioner avtalade med arbetsgivarna med ett generellt tjänstepensionssystem med gemensam finansiering.⁶ Så gick

4. Se t ex Centerpartiets motion nr 2003/2004:K222 av Maud Olofsson m fl med rubriken *En samhällsordning för 2000-talet* och programförklaringen när *Clarté* bildades 1921: Uppgiften var att ”genom upplysning bana väg för en samhällsordning, grundad ej på penningens utan på arbetets rätt”.

5. Weber 1983, avd II, kap 1.

6. Åmark 2019.

det också med barnomsorgen där privata lösningar och hemmafruar som tog hand om förskolebarnen så småningom avlöstes av ett system med förskolor för alla barn.

En samhällssektor där man bör kunna hitta regler om samhällsordning är arbetsmarknaden. Det gäller särskilt i ett land som Sverige, som enligt många har haft världens starkaste fackföreningsrörelse. De som säger det lägger sällan till – och världens bäst organiserade arbetsgivarorganisation. Det svenska kollektivavtalssystemet, som täcker stora delar av arbetsmarknaden, innehåller inte bara regler för löner, arbetstid och liknande utan även kategoriseringar av arbetskraften av det slag som är typiskt för en samhällsordning.

Välfärdsstaten och särskilt då socialförsäkringssystemet är ett annat centralt område om man vill hitta en reglering av förhållandet mellan samhälle och individ. Välfärdsstaten ändrar individernas beroenderelationer, till exempel då det gäller försörjningsansvar, åldersgränser mellan barn, vuxna och äldre och relationer mellan könen. Medborgarna befrias från beroende av varandra men blir i stället beroende av staten och den offentliga sektorn.

Samhällsordningen, menar jag, finns främst i olika regelverk – man hittar den främst i dolda texter och i oskrivna lagar för samhälle och politik, och den bör kunna uttryckas i diskursiv form. Historikern Yvonne Hirdman har till exempel argumenterat för att genusordningen i ett samhälle uttrycks i tankefigurer.⁷ Här tänker jag pröva möjligheten att hitta politikens oskrivna lagar och regler för hur debatter bör föras.

Politik och samhällsordning

Hur skapas då en politisk samhällsordning? Vad kan aktörerna åstadkomma i ett modernt, demokratiskt och kapitalistiskt samhälle? Politisk makt utövas enklast med hjälp av pengar, med anslag till offentliga verksamheter. Karaktäristiskt för socialdemokratiskt styrda länder som de skandinaviska, som är de främsta exemplen i världen på just denna styres- och ordningsform, är den grundläggande inställningen att politiska problem löses genom att verksamheter införlivas med den offentliga sek-

7. Hirdman 2000, 2001. Hagemann och Åmark 2000.

torn, finansieras med skattemedel och styrs av lagar och förordningar stiftade av parlamentariska församlingar på olika nivåer eller beslutade av regeringen, regionstyrelser eller kommunstyrelser. Stor offentlig sektor och högt skattetryck är välkända uttryck för den socialdemokratiska ordningen.⁸ Här är det organisering och finansiering man tittar på.

En viktig del av den socialdemokratiska samhällsordningen återfinns alltså i socialförsäkringssystemen, präglade av universalism och inkomsttrygghet. Arbetsmarknadens organisering och kollektivavtalssystemens utbredning och innehåll är också viktiga inslag i en ordning som ingriper i medborgarnas liv men också i näringslivet.

Ett annat typiskt resultat av den socialdemokratiska samhällsordningen är att fattigdomen begränsas. Samhällsvetare studerar särskilt gärna levnadsstandarden för ensamstående föräldrar och för pensionärer. De grupperna är särskilt känsliga för samhällsordningen, och bland dem är ren fattigdom anmärkningsvärt begränsad i den socialdemokratiska ordningen. Jämlikhet i form av inkomstutjämning är typisk, här hamnar de nordiska länderna längst ut på skalorna i komparativa mätningar. Numera, det vill säga under de senaste decennierna, hör jämställdhet mellan könen också hit.⁹

Denna enkla uppräknig, som tar fasta på det välkända och konventionella, säger något elementärt om resultaten av hur ett politiskt parti utövar politisk makt, hur man göra när man regerar. Den politiska makten fattar beslut om kostnader och budgetar, om regelverken, om organisationsstrukturer. Dit hör också utnämningmakten – vilka personer är satta att leda verksamheterna, hur hamnar de där de är? Typiskt för den socialdemokratiska ordningen i Sverige var att regeringen handplockade personer till ledande befattningar som generaldirektörer, utan offentlig insyn och granskning. Den borgerliga Alliansen kritiserade rätt hårt detta system när den var i opposition, men fick påtagligt svårt att ändra det sedan den erövat regeringsmakten 2006. Politikerna har ett stort behov av pålitligt folk som leder de offentliga myndigheterna och företagen – regelstyrning upplevs uppenbarligen inte som tillräckligt.

8. Lundberg och Åmark 2013.

9. Se t ex Huber och Stephens 2001, s. 105–112, SOU 2000:3, Carroll och Eriksson (red) 2005.

Göran Persson var till exempel helt avvisande mot den borgerliga kritiken: ”Det finns ingen regering som kan styra Sverige utan att engagera sig i vem som ska vara generaldirektör i exempelvis Socialstyrelsen.”¹⁰

Ett problem som dyker upp här är representanternas intressen jämförda med dem de representerar. SAP heter partiet, det socialdemokratiska arbetarpartiet. Spelar det då roll att de som företräder arbetarklassens parti normalt är arbetsgivare i offentlig sektor, från statsministern till regionrådet och kommunalrådet? För den socialdemokratiska karriäristen finns det olika vägar att välja, den politiska över förtroendevägen eller ämbetsmannens. Typiskt för det här systemet är att det öppnar vägar till samhällets toppar för personer födda och uppväxta i enkla förhållanden. Samhällseliten rekryteras dels genom Rörelsen, det vill säga arbetarrörelsen, dels genom Rotary, påpekade den svenska Maktutredningen. Men behåller man sin klass’ ideologi och intressen när man själv är högavlönad, tillhör samhällseliten och dessutom har ett stort arbetsgivaransvar?¹¹

Det trodde nu inte arbetarna. I slutet av 1940-talet genomförde Torgny Segerstedt och Agne Lundquist en av de första stora sociologiska intervjuundersökningarna i Sverige där man studerade arbetare i Huskvarna och Katrineholm, *Människan i industrisamhället* (1952, 1955). En grupp sociologer från Umeå ledda av Rune Åberg upprepade sedan studien av Katrineholm för Maktutredningen, redovisad i boken *Industrisamhälle i omvandling* (1990). I dessa studier ställdes frågan hur arbetarna såg på sig själva och på vem som hade makten i samhället. Torgny Segerstedt frågade arbetarna på SKF, LM Eriksson och Pump Separator i Katrineholm: vilken klass tillhör du? Ungefär 80 procent av arbetarna svarade arbetarklassen eller något liknande, och över hälften av tjänstemännen sade faktiskt det också. Och när de fick frågan om vilken klass som hade makten i Sverige, svarade ungefär hälften av både arbetarna och tjänstemännen att det var arbetarklassen. Fyrtio år senare ställde sociologerna samma frågor till arbetarna på samma fabriker i Katrineholm. Ungefär hälften av metallarbetarna ansåg att de själva tillhörde arbetarklassen – nästan 40 procent ansåg att de tillhörde någon slags medelklass eller ett mellan-

10. Fichtelius 2007, s. 278 f.

11. Åmark 1996, 2003.

skikt i samhället. Svaret på frågan om vem som hade makten i samhället blev entydigt – det är varken arbetarklassen eller medelklassen, utan överklassen, socialgrupp 1. Arbetarrörelsens representanter hade blivit ”dom däruppe”.¹²

Arbetarrörelsernas kategoriseringar

En viktig aspekt av den socialdemokratiska samhällsordningen är alltså hur medborgarna kategoriseras i olika system. Arbetarrörelsens funktionärer och ledare, liksom de som var aktiva i sjukkasserörelsen och i arbetslöshetskassorna tänkte i kategorier, de delade gärna in sina medlemmar i grupper eller ”klasser” och organiserade med förtjusning regler för att skilja dessa kategorier åt. Och de gjorde det inte bara när det gällde kassorna. Fackförbunden delade också in sina medlemmar i olika kategorier då det gällde medlemsavgifterna och ersättningar vid strejk och arbetslöshet. De använde gärna hela och halva avgifter och ersättningar för de vuxna, produktiva männen respektive ungdomar, kvinnor och äldre arbetare med nedsatt arbetsförmåga. Här kan vi se hur de fackliga representanterna tänkte när det var enbart de själva som fattade besluten om kategoriseringen.

Även lönesystemen, som utformats under många decennier i förhandlingar mellan arbetsgivarna och fackföreningarna, var uppbyggda kring sådana kategorier. Riksavtalen innehöll normalt timlöner eller minimilöner för olika yrkesgrupper, men delade sedan också in arbetarna i grupper. Åldersgränsen var viktig, man skilde ungdomar och/eller lärlingar från vuxna arbetare. Könsskillnaderna var likaså normalt helt institutionaliserade: kvinnor hade sina avtalsreglerade lägre löner, män sina fram till 1960-talets början. Äldre arbetare med lägre prestationsförmåga kunde få sin lön nedsatt, normalt med 15 procent enligt avtalen. Denna grundläggande indelning var också socialministern Gustav Möller inne på då han 1941 ville justera arbetslöshetsförsäkringen. Egentligen behövdes det kanske bara två klasser, menade han och definierade dem då efter avtalens åtskillnad mellan fullgoda arbetare (= den vuxna

12. Åberg (red) 1990, s. 255–310. Se också Åmark 1996.

mannen som norm) och dem med lägre produktivitet, det vill säga kvinnor, ungdomar, lärlingar och äldre män.¹³

Det här sättet att tänka och kategorisera återspeglar två olika principer i LO:s ideologi. Den ena var ett starkt utvecklat prestationstänkande. Vuxna män presterade mer än kvinnor och lärlingar och skulle därför ha mer betalt. Den andra principen var ett behovstänkande: män var potentiella eller reella familjeförsörjare och skulle också av det skälet ha större ersättningar än kvinnor. När det gällde lönesättningen var fackförbunden däremot normalt emot att män betalades olika på grund av försörjningsbördan. Där gick en viktig gräns: löneskillnader mellan män skulle motiveras av yrkestillhörighet och prestation, inte av försörjningsbörda. Men när rörelsens egna ersättningar utformades, till exempel strejkersättningar, gav man ofta familjetillägg. I lönesystemen, i fackförbundens medlemsavgifter och i de ersättningar som arbetarnas organisationer själva kontrollerade, hittar vi alltså ett genomfört kategoriserande. Variationerna är rätt stora mellan fackförbunden, men tänkandet fanns på de flesta håll inom rörelsen.¹⁴ Vi kan här tala om institutionaliserade sociala normer, kontrollerade, övervakade och representerade av rörelsens valda ombud och anställda funktionärer som en del av den socialdemokratiska samhällsordningen.

Var universalismen socialdemokratisk?

Typiskt för forskningen som direkt eller indirekt handlar om den socialdemokratiska samhällsordningen är att den sker i skärningspunkten mellan olika vetenskapliga traditioner. Här möts historia och samhällsvetenskaperna, med olika betoningar och tyngdpunkter men också med utnyttjande av olika slags källmaterial. Det är normalt till historikerna man får gå om man vill hitta studier som bygger på det otryckta källmaterialet. I det materialet hittar man en delvis annan historia än i det offentliga och tryckta materialet i offentliga utredningar och lagar, en historia som handlar om politikens oenighet och osäkerhet, om maktkamp mellan olika grupperingar och om kompromissande och val mel-

13. Åmark 2011, s. 192–197. Se också Hedin och Tydén 1998.

14. Åmark 1994, 2011.

lan alternativ där man ofta inte hade full kontroll över något av dem. Samhällsvetarna tenderar däremot att se socialdemokratien som ett organiserat klassintresse, som en rationell aktör som handlar efter tydliga klassintressen och klara prioriteringar och deras klassificeringar av till exempel välfärdsstatstyper bygger på lagarnas innehåll, inte på partiernas program och uttalade mål.¹⁵

Ett exempel på detta är diskussionen om socialförsäkringssystemen i länder som Norge och Sverige. Socialdemokratiskt sympatiserande samhällsvetare tänker sig gärna att arbetarpartiets solidaritet tog sig uttryck i en universell socialförsäkringspolitik, som ledde till system som omfattade alla medborgare. Den empiriska historiska forskningen visar att det inte var så enkelt. Utvidgningen av försäkringarna skedde långsamt och mödosamt. För socialdemokratiska politiker var det från början alls inte självklart att ”alla skulle med”, som det heter i en sentida socialdemokratisk valslogan. De prioriterade skötsamma löntagare framför svårkontrollerade och odisciplinerade grupper. Socialvårdskommittén som utredde socialförsäkringarna på 1940-talet ville finansiera en del av försäkringen med avgifter och inte enbart skatter för att man ville kunna utesluta ”slarvarna”, ”slöflockarna” och ”ungkarlarna av halv bohemyt” – här var den ledande socialdemokraten Bernhard Eriksson och arbetsgivarrepresentanten Fritiof Söderbäck eniga. Egna företagare och självständiga yrkesutövare fick sämre villkor än löntagare. Jag har hävdat att det snarare var ett löntagarnas paradiset som socialdemokratien byggde än ett universellt medborgarsystem.¹⁶

Politiska allianser

Även om just det begreppet inte använts så har historiker och samhällsvetare diskuterat den socialdemokratiska samhällsordningen till exempel när de jämfört olika typer av välfärdsstatsregimer. Men de har ibland kommit till olika resultat. Historiker är alltså bra på att arbeta med otryckt källmaterial inifrån aktörerna och ser då oenighet inom politiska partier och intresseorganisationer, liksom individens vacklan bättre än

15. Åmark 2011, kap 9, Esping-Andersen 1990, Korpi 2001.

16. Åmark 2011, citat på s. 102, kap 9.

samhällsvetarna och kan då också ifrågasätta bilden av de genomrationella aktörerna.¹⁷ Den kände danske sociologen Gøsta Esping-Andersen, som skrivit utmärkta böcker om socialdemokratien och om de moderna välfärdsstaterna, hävdar till exempel att SAP efter valsegern 1932 inte hade något annat val än att samarbeta med Bondeförbundet om de vill skapa majoritet i riksdagen, och att det samarbetet gjorde det möjligt att genomföra en välfärdspolitisk lagstiftning.¹⁸

Läser man Per Albin Hanssons anteckningar om samtal han hade med andra partiledare från 1929 till 1936 märker man att det här med klassalliansen med bönderna efter den avgörande valframgången 1932 inte alls var så självklart som det framstår för eftervärlden.¹⁹ Det var framför allt liberalerna han träffade och diskuterade med för att etablera ett samarbete i riksdagen kring önskvärda reformer. Den stora kohandeln med Bondeförbundet på våren 1933 passerade utan kommentarer i Per Albin Hanssons samtalsuppteckningar. Däremot gjorde han anteckningar om samtal med högerledaren Arvid Lindman och konstaterade att denne inte begrep vad som krävdes för att uppnå breda politiska kompromisser. Efter kommunal- och landstingsvalet på hösten 1934 – en ny framgång för SAP – återupptog Per Albin samtalen med liberalerna. Ett konkret resultat av detta samarbete blev införandet av statsbidrag till de frivilliga arbetslöshetskassorna. I slutet på 1920-talet föredrog LO och SAP en obligatorisk arbetslöshetsförsäkring – bland annat därför att den kunde finansieras med arbetsgivaravgifter, vilket inte ansågs möjligt om a-kassorna var frivilliga – men Socialdemokraterna signalerade att de var beredda att acceptera en frivillig linje som det nästa bästa alternativet, eftersom det allra viktigaste var att staten på något sätt gick in och stödde de arbetslösa.

Bondeförbundarna var däremot inte med på de noterna. De värjde sig mot reformer som de ansåg förde över pengar från landsbygden till städernas befolkning. Dit hörde just arbetslöshetsförsäkringen som

17. Ett bättre porträtt av den vacklande politikern än det Tage Erlander ger i sina dagböcker, som publicerats av hans son Sven Erlander, är svårt att hitta. Erlander 2001a, s. 392 f.

18. Esping-Andersen 1985, s. 87.

19. Hansson 2011.

främst omfattade städernas arbetare och där de stora arbetargrupperna på landet avsiktligt skulle hållas utanför. Så när det gällde välfärdslagstiftningen var bönderna ovilliga.²⁰

Statsvetaren Leif Lewin uttryckte en typisk samhällsvetenskaplig tolkning av a-kassornas roll när han skrev om Alliansens angrepp på den socialdemokratiska hegemonin och den socialdemokratiska välfärdsideologin i *Dagens Nyheter* 2012:

Det borgerliga kravet på en statlig, obligatorisk arbetslöshetsförsäkring är själva spjutspetsen i denna förändring. Den en gång noga uttänka socialdemokratiska strategin har varit att låta facket administrera arbetslöshetsförsäkringen, ett formidabelt instrument för medlemsrekrytering. Paradoxen att de borgerliga i denna fråga håller på statligt obligatorium och Socialdemokraterna på frivillighet ska ses i ljuset av denna intressepolitik.²¹

Det är ju så vi gärna vill se gårdagens socialdemokrater, med en genomtänkt strategi och en kristallklar maktmedvetenhet. Problemet är bara att det inte var så det gick till. Valet av den frivilliga lösningen var en något motvillig kompromiss som dåtidens socialdemokrater gick med på för att få med sig liberalerna i riksdagen, som i själva verket var de som avgjorde valet till frivillighetens fördel. Hjälptill självhjälpt var ledstjärnan för den liberala socialpolitiken vid den här tiden.²²

Möller och LO gav inte upp ambitionerna att införa en obligatorisk arbetslöshetsförsäkring och gjorde ett nytt försök i slutet av 1940-talet. Det misslyckades dock, den gången på grund av ett häftigt motstånd från de erkända arbetslöshetskassornas samorganisation och från Metallarbetareförbundet. A-kassorna försvarade förstås sin egen existens och lyckades med detta. Men det var inte bandet till fackförbunden de främst brydde sig om. De ville behålla kontrollen över beviljandet av arbetslöshetsunderstöd i alla knepiga gränsfall. Det var prövningen av om ett erbjudet arbete var lämpligt eller ej för den arbetslöse de framför allt lyfte fram och de ville inte att offentliga byråkrater skulle avgöra

20. Åmark 2011, kap 3.

21. Leif Lewin i *DN* 21 januari 2012; ”Vi bevitnar nu slutet på socialdemokratiens hegemoniska makt”.

22. Åmark 2011.

vilket alternativt arbete en yrkesarbetare skulle vara tvungen att ta. Det handlade då om kontrollen över den lokala arbetsmarknaden, inte om banden till facket, dessutom ett typiskt exempel på hur socialdemokrater kunde se på egensinniga och besvärliga arbetare.²³

Jag har också pekat på spänningen mellan trygghet och tvång i forskningen om socialdemokratisk socialpolitik.²⁴ Folkhemspolitiken skulle i den socialdemokratiska versionen behandla alla hemmets invånare lika, med Per Albin Hanssons visionära ord: ”Hemmets grundval är gemensamheten och samkänslan. Det goda hemmet känner icke till några privilegierade eller tillbakasatta, inga kelgrisar och inga styvbarn.”²⁵ Den politiken har utsatts för en stundtals hårdhänt och ibland missvisande kritik. I Sverige inleddes den debatten, möjligen oavsiktligt, av Yvonne Hirdman i hennes bok *Att lägga livet till rätta* (1989). I den boken, vars titel var en fras hämtad från 1930-talets Befolkningskommission, placerade Hirdman in folkhemmets socialingenjörer i en lång utopistisk tradition. Hon studerade deras sätt att tänka och hur de ville planera och ordna vardagslivet och uppfostra medborgarna till rationella aktörer. Hon menade att det utopistiska tänkandet kunde bli problematiskt ur demokratisk synvinkel just på grund av utopisternas långtgående ambitioner. Hirdman ville fånga de normativa problemen i relationen mellan individ och samhälle med begreppen inordning, utbredning, omvandling och kränkning – på sitt sätt en diskussion om den socialdemokratiska samhällsordningen.

Det var just det sistnämnda, tanken att välfärdsstatens representanter kränkte medborgarna i sin strävan att ordna vardagslivet för dem, som blev mest kontroversiell. Särskilt borgerliga debattörer tog med förtjusning upp det kränkande temat. Forskning och debatt om folkhemspolitiken fick en klar färgning av ett borgerligt angrepp på den socialdemokratiska hegemonin och på den socialdemokratiska självgodheten.²⁶ Genom att visa på nackdelarna med den politik som mer än något annat präglat

23. Åmark 2011, s. 106–122, Erics och Roth 1981.

24. Åmark 2004.

25. Citerat efter Åmark 2011, s. 65.

26. Hirdman 2000, se särskilt förordet till den andra upplagan.

uppfattningarna om en socialdemokratisk samhällsordning ville somliga debattörer röja mark för ett brett angrepp på dagens socialdemokrati.

Det kraftigaste angreppet kom att gälla den svenska steriliseringspolitiken från 1930-talets mitt till 1970-talets mitt. Här fanns det ett rikhaltigt källmaterial och en i internationell jämförelse mycket god statistik på nationell nivå. Sverige framställdes som ett land fullt jämförbart med Nazityskland. Sverige påstods ha drivit ett aktivt steriliseringsprogram med starka rasistiska inslag som ledde till tvångssteriliseringar av mer än 60 000 personer, de flesta kvinnor. Svarta tidningsrubriker skrek ut dessa tidigare ej uppmärksammade (påstods det) kränkande och upprörande ingrepp i människors liv. Debatten ledde till en omfattande offentlig utredning som resulterade dels i noggranna historiska studier av steriliseringarna, dels i beslut om att de tvångssteriliserade hade rätt till ersättning från staten (175 000 kronor). Den historiska forskningen visade att cirka hälften av de steriliserade rimligen kunde anses ha steriliserats med tvång och mot deras vilja och att jämförelsen med Nazityskland inte var rimlig. Samtidigt framstod det tydligt och konkret att den socialdemokratiska samhällsordningen faktiskt kunde innehålla allvarliga övergrepp mot samhällets svaga och utstötta.²⁷

På senare år har andra exempel på samhälleliga övergrepp lyfts fram. Hösten 2011 innehöll svenska media många reportage om vanvård i den privata äldre vården. Här var måltavlan snarast den borgerliga regeringens privatiseringspolitik. Den kritiken har ännu inte omsatts i historisk forskning om äldre vård, ålderdomshem och liknande.

Däremot har samhällets behandling av barn som omhändertagits för vård, antingen i enskilda fosterfamiljer eller på anstalter av olika slag, uppmärksammats, först i mediereportage, sedan åter i en stor offentlig utredning, Vanvårdsutredningen. För denna utredning intervjuades 866 personer som omhändertagits för samhällsvård som barn eller ungdomar under perioden 1920–1980. Utredningens slutrapport är en upprörande och förfärlig läsning.²⁸ Barnen som samhället tog över ansvaret för utsattes för kränkningar, fysiskt våld, hårt fysiskt arbete som gett men för livet, sexuella trakasserier och direkta sexuella övergrepp. Det har ju

27. Zaremba 1999, SOU 2000:20, Tydén 2002.

28. SOU 2011:61.

kommit många nyheter om katolska prästers sexuella övergrepp, inte minst på pojkar, nu senast från Frankrike men det verkar ju faktiskt som om liknande övergrepp förekommit i rätt stor skala också bland tvångs-omhändertagna barn i Sverige.

Den här typen av forskning har, trots mediers överdrifter och osakligheter, gett nya och väsentliga resultat när det gäller hur den socialdemokratiska samhällsordningen faktiskt sett ut och hur folkhemmet behandlat och misshandlat svaga och utsatta grupper. Här är vi långt från det goda medborgarhem som Per Albin Hansson en gång talade om. Ett problem för den historiska forskningen på det här området framgår mycket tydligt i Vanvårdsutredningen, nämligen att intervjuerna, som i många fall gjorts långt efter att de övergrepp de handlar om skedde, ger ett helt annat resultat än studier av de efterlämnade akterna.²⁹ Historiska studier av vanvård, pennalism, övergrepp av olika slag är svåra att genomföra, eftersom den typen av handlingar sällan redovisas i det skriftliga källmaterialet.

I den mediala kritik som har varit en del av borgerliga angrepp på den socialdemokratiska hegemonin finns det en tendens att framställa socialdemokratiskt inspirerade socialingenjörer som de som utnyttjat statlig makt för att ingripa i vanliga människors liv, för att lägga livet till rätta. Det är en starkt förenklad bild. I svensk socialpolitik fanns det en auktoritär och disciplinerande tradition långt innan socialdemokratien kom till makten.

Ett exempel är det cellstraff som länge användes inom fångvården mot grövre brottslingar. De fick sitta inspärrade ensamma i isoleringsceller under lång tid, och bara träffa fångvårdare. Meningen var att brottslingarnas vilja skulle böjas, men det visade sig så småningom att den i många fall knäcktes och att de fångar som behandlades på det här sättet fick allvarliga psykiska men för livet. Här var det socialdemokratiska aktivister som drev fram cellstraffets avskaffande, främst bland dem socialministern Gustav Möllers kontroversiella maka Else Kleen. Hon engagerade sig starkt för ungdomar som dömts till skyddshem och för dömda brottslingar. Vid ett tillfälle tog hon på sig utgivaransvaret för en självbiografisk roman om en fånges tid på fängelset Långholmen i Stockholm. Boken ansågs innehålla ärekränkande yttranden om fång-

29. SOU 2011:61.

elset och fängsvårdspersonalen, så Kleen dömdes till ett par månaders fängelse. Under fängelsetiden besöktes hon dagligen av socialministern, som lär ha smuglat in vin till henne i medicinflaskor.³⁰

Debattens regler

I modern forskning möter man ofta begreppet ”diskurs”. Det används gärna som ett sådant där ord som ska visa att författaren hänger med i sin tid och känner till vad som rör sig vid forskningsfronten, men blir ofta så vagt och oklart definierat att ordet döljer vad som åsyftas i stället för att skapa klarhet. Här finns dock viktiga vetenskapliga problem, som har pekats ut med hjälp av diskursbegreppet och som har med samhällsordning att göra. Ett är tanken att offentliga debatter följer vissa regler, som handlar om vilka argument som är lämpliga eller anses väga tungt och vilka argument som man inte bör föra fram eller inte bör bry sig om. Diskursen anger vilka begrepp som är fördelaktiga att använda då man tolkar verkligheten. Diskursbegreppet fäster vår uppmärksamhet inte bara på den offentliga debattens innehåll utan också på dess former.

Jag har gjort en begränsad sådan studie av de svenska fackförbundens debatter om industriförbundsprincipen. Ett viktigt tema i de debatterna är förhållandet mellan å ena sidan det moderna och å den andra det traditionella och omoderna. Genom att associera industriförbundspolitik med föreställningar om modernitet, rationalitet och utveckling, vill anhängarna stärka den politiken, medan motståndarna, yrkesförbundens anhängare gärna utmålades som traditionalister och som omoderna, styrda av fördomar och gammal skräanda. För de debatterande fackliga representanterna gällde det också att inte låta känslorna ta överhanden – en bra karl låter sig inte styras av sina känslor, utan ser till realiteterna: ”Man måste [...] se denna fråga kallt, utan att påverkas av känslor” kunde det heta.³¹

Fackföreningsrörelsens män – det handlar ju främst om män i de debatter jag studerat – är praktiska män, de känner verkligheten och realiteterna och de är därför misstänksamma mot teorier (och mot akademiker,

30. Eriksson 1963, s. 284–294. Jönson och Lindblom 1987.

31. Åmark 1998, s. 354–359, citat på s. 356.

kan jag tillägga av egen erfarenhet). Vill man ha gehör för sina åsikter på en svensk LO-kongress, bör man inte hävda att de följer generella principer och teorier om vad som bör göras, nej det gäller att skapa ett intryck av att man väl känner till de praktiska realiteterna. Så även i den här typen av debatter kan man hitta mer eller mindre dolda texter och hänvisningar till den fackliga debattens oskrivna lagar i ett regelsystem som bygger upp den socialdemokratiska samhällsordningen.

En annan sak man kan fundera över är normerna för hur man talar om politik. Jag arbetade en tid med det norska stortingstrycket, och använde då en uppsättning som stod i källaren till det gamla universitetsbiblioteket i Oslo. En dag när jag stod där och letade efter rätt volym slog det mig hur begränsat omfånget av ett års stortingstryck var jämfört med ett typiskt år av det svenska riksdagstrycket. Sedan märkte jag samma sak då det gällde till exempel LO-kongressernas och socialdemokratiska partiernas kongressprotokoll. Enkelt uttryckt använder svenska politiker ungefär dubbelt så många ord för att göra politik som norska politiker. Normalt är alla norska texter klart kortare än de svenska, det gäller regeringens propositioner, parlamentariskernas motioner, motioner till LO- och partikongresser. Jag blev avundsjuk på mina norska kollegor. Det var ju inte så att svenska texter var mer innehållsrika än norska (möjligen med undantag för de offentliga utredningarna), nej, svenska politiker är helt enkelt mer snacksaliga än norska, de älskar orden och slösar frikostigt med dem.

Vingåkers Machiavelli och politikens oskrivna lagar

Vid sidan av de skrivna lagarna finns politikens oskrivna lagar. Att det finns oskrivna lagar som till exempel reglerar sociala relationer och vardagslivets möten mellan människor uppfattar jag som en rätt utbredd och konventionell idé. Martin Alkemark skrev till exempel i tidskriften *Syre*:

Alla samhällen består av oskrivna regler, eller konventioner om man så vill säga. Det måste vara så, annars skulle vi ständigt trampa varandra på tårna. Ibland utmanas dessa oskrivna regler för hur vi agerar i olika situationer, till exempel av det miljöuppror som Greta Thunberg fått symbolisera.³²

32. *Syre* 19 december 2019.

Men finns det oskrivna lagar också för politiken och hur hittar vi dem i så fall? Finns de ens, vad innehåller de, vad kännetecknar den socialdemokratiska samhällsordningens lagar jämfört med den borgerliga? Att det funnits oskrivna lagar var jag inne på redan i min doktorsavhandling, *Makt eller moral* (1973), där jag skrev: ”Den offentliga debatten regleras av formella och informella lagar och regler. Till de formella hör främst tryckfrihetsförordningen, till de informella kan höra kravet på enighet.” Det jag då syftade på var den enighetsnorm som präglade politik och debatt i Sverige under 1930-talets sista och 1940-talets första år.³³

Ett typiskt exempel på oskrivna lagar är reglerna för valet av partiledare i svenska partier, där vi i Sverige under senare år fått ett antal rätt olika exempel på hur det kan gå till. Några partier fungerar så att flera kandidater anmäler sig till uppdraget som ny partiledare. Tydligast är detta system i Miljöpartiet när man ska välja nya språkrör.

Socialdemokraternas tillvägagångssätt är raka motsatsen. Här säger den oskrivna lagen att man inte får tala om att man kandiderar till partiordförandeposten förrän man får frågan av valberedningen. Ibland blir resultatet nästan löjväckande, som när Göran Persson gång på gång sade nej när han blev tillfrågad om han ville bli partiordförande för att till sist tacka ja. När Håkan Juholt blev föreslagen av valberedningen och sedan enhälligt vald på partikongressen för att snart misslyckas totalt som partiledare blev det ett stort nederlag för metoden att utse partiledare – men den upprepades lika fullt när Stefan Löfven enhälligt valdes till hans efterträdare. Än tydligare blev den socialdemokratiska modellen då valberedningen (i skrivande stund) föreslog Magdalena Andersson till ny partiordförande. När Löfven meddelat sin avgång började det spekuleras om möjliga efterträdare, men när processen väl kom i gång visade det sig att det bara fanns en föreslagen kandidat – trots att hon själv inte sade ett ord om huruvida hon stod till förfogande. Den socialdemokratiska ordningen innebär att en valberedning väljer ut ett namn, presenterar det för partikongressen som väljer personen med acklamation. Här handlar det egentligen inte om att bli vald av dem man representerar, utan att bli koopterad av dem som redan har makten i partiet.³⁴

33. Åmark 1973, s. 269.

34. Persson 2007, s. 114–120 om när han blev vald till partiordförande.

Så vitt jag vet har svenska statsvetare inte skrivit något om politikens oskrivna lagar. Jag fick anledning att fundera över problemet när jag läste Erik Fichtelius intervjubok med Göran Persson, *Aldrig ensam, alltid ensam* som kom 2007.

Vingåkers Machiavelli gjorde i slutet av 1980-talet oväntat entré i svensk rikspolitik. Den som begåvades med detta tvetydiga epitet var det unga kommunalrådet från Katrineholm, Göran Persson, som av statsministern Ingvar Carlsson 1989 utsågs till skolminister med det makt-påliggande uppdraget att kommunalisera den svenska skolan, som dit-tills i rätt stor utsträckning varit en statlig angelägenhet.³⁵ Persson tog de svenska politiska journalisterna med både överraskning och storm genom sitt självsäkra uppträdande och med en betydande utstrålning av maktvilja och beslutsförhet. Många undrade vad detta var för märk-värdig figur och for till Katrineholm för att göra bakgrundsintervjuer. De kom tillbaka med lokala smeknamn på en ovanlig politiker. Han kallades Kungen av Katrineholm, eller Han Som Bestämmer, förkortat HSB eller just Vingåkers Machiavelli.³⁶ Jag var själv med om att mynta uttrycket och kan därför berätta hur det gick till.

Jag var då med i en studiecirkel av katrineholmare och andra sörm-länningar som diskuterade socialismens framtid. (Ju mer vi pratade, desto avlägsnare tedde sig socialismens framtid. Studiecirkeln lever fortfarande, socialismen ser man inte mycket av.) Vi läste Anders Ehnmarks bok *Maktens hemligheter* (1986) om Niccoló Machiavellis bok *Fursten* (1513) där Machiavelli utförligt behandlar frågan om hur en stat ska styras och om hur fursten bör använda den politisk makten. Vi frågade oss förstås: – Vem är då vår tids furste? Svaret i den socialdemokratiska samhällsordningens hemland framför andra var givet – den förtroendevalda socialdemokratiska politikern. Den socialdemokratiska starka mannen i kommunen var rätt omskriven vid den tiden, som Harald Aronsson i Örebro. Vi hade i Göran Persson ett framstående exempel på denna maktmedvetna och beslutsamma moderna furstetyp. (Persson var född och uppvuxen i Katrineholms grannkommun Vingåker, som knappt var mer än en stor bondby. Därav kontrastverkan mellan den obetydliga

35. Ringarp 2011.

36. Googlar man på Vingåkers Machiavelli får man mellan 1 500 och 2 000 träffar.

orten å ena sidan, den kallhamrade fursten å andra sidan.) ”På håll kan det verka som om Persson är slut. Han är så nednött. Men han är ju Vingåkers Machiavelli, så det är fullt möjligt att han viker sig av taktiska skäl”, sade till exempel statsvetaren Stig-Björn Ljunggren år 2005.³⁷ Ljunggren verkar ha varit särskilt förtjust i epitetet.

Uttrycket Vingåkers Machiavelli var förstas en missuppfattning, som okunniga politiska journalister eller debattörer nog inte uppfattade. Persson var fursten, vår tids prins menade vi som skapade uttrycket, inte Niccoló Machiavelli, den som skrev den mest kända furstespegeln, den som formulerade sin tids oskrivna politiska lagar. Men det skulle visa sig att Persson inte bara var vår tids furste – hans senare karriär visade ju med all önskvärd tydlighet att epitetet var befogat – han hade också mer likheter med Machiavelli än vad vi kunnat föreställa oss.

Persson inledde som statsminister ett samarbete med en av landets ledande politiska journalister, Erik Fichtelius. De genomförde ett stort antal öppenhjärtiga intervjuer, under förutsättning att inget fick publiceras och allt var hemligt tills Persson avgått som statsminister. När Fichtelius sedan publicerade intervjuboken med Persson blev uppmärksamheten stor och kritiken livlig. Det ansågs synnerligen olämpligt att en ledande politisk journalist haft ett så nära och hemligt samarbete med landets statsminister.

I Fichtelius’ bok kunde man läsa mycket om vad statsministern tänkt och tyckt om politiken men också om politikerna. Det som överraskade mig mest var att Persson så ofta formulerade politikens oskrivna lagar, mer och tydligare än vad jag stött på i annat källmaterial. Det gör han också i sina memoarer, om än i mindre utsträckning.³⁸ Så det visade sig att han inte bara var vår tids furste, utan också vår tids Machiavelli, den som talar om hur en politiker bör bete sig för att uppnå sina politiska mål.

Göran Perssons formulering ”Den som är satt i skuld är inte fri” är förstas den mest kända oskrivna lagen. Den lagen måste också formuleras offentligt, den blev finansministerns legitimering för ett hårt besparingsprogram när socialdemokratin tagit tillbaka regeringsmakten

37. *Expressen* 15 mars 2005.

38. Persson 2007.

1994.³⁹ På tal om att han rekryterade Henrik Landerholm, Moderaternas ledande försvarspolitiker, till jobbet som chef för försvarshögskolan fick han frågan – ”gjorde du det här för att också skada moderaterna”? Persson svarade: ”Inte alls, för vi har en hederskodex partierna emellan. Och det är att vi inte plockar av varandras ledande politiker utan att vi först har ett samråd. [...] vi kan kalla det Lex Lundgren för att vi en gång i tiden gjorde ett misstag, nämligen att erbjuda Bo Lundgren att bli chef för Generaltullstyrelsen utan att informera dåvarande högerledaren Bildt, och då vart det en fnurra på tråden.”⁴⁰ Ibland kunde Persson låta som en typisk ”spinddoktor”, som visste hur politikens regelverk såg ut och hur man borde agera i olika lägen. Valet 1998 blev en stor förlust för Socialdemokraterna, som tappade nästan 9 procent. Men Persson förklarade självsäkert att regeringen satt kvar. I efterhand sade han till Fichtelius:

Med den valförlust vi gjorde var det några kritiska veckor efter valet då vi var tvungna att ta tillbaka initiativet politiskt. Det gör man med en bra regeringsförklaring men man måste också göra om regeringen ordentligt för att visa att man förstått valnederlagets innebörd. [...] När man fått behålla regeringsmakten är det ohyggligt farligt att ge intryck av att man bara fortsätter i gamla hjulspår.⁴¹

Persson uttalade sig om politikens oskrivna lagar i intervjuer av ett slag som aldrig vare sig tidigare eller senare förekommit i Sverige. Så var ska vi då leta efter de oskrivna lagarna? I vilket slags källmaterial kan vi tänkas hitta dem? Olika ledande politiker har ställts inför olika slags utmaningar och formulerat sig om just de oskrivna lagarna. Som statsminister i samlingsregeringen under det andra världskriget fick Per Albin Hansson problem med förhållandet mellan den skrivna lagen om yttrandefrihet å ena sidan och å den andra den oskrivna lagen om lojalitet mot landets regering som han ansåg att journalister och debattörer borde följa.

Av Per Albin Hanssons tal under kriget framgår att han var känslig för kritik. Han upprepade gärna att regering och riksdag tog sitt ansvar för landet och folket, värnade om freden och inte gick med på eftergifter

39. Persson 1997, 2007.

40. Fichtelius 2007, s. 278.

41. Fichtelius 2007, s. 69 f. Hela avsnittet ”Regeringsbildaren” innehåller många typiska spinddoktor-kommentarer.

som på allvar satte självständigheten på spel. Men han anvisade också medborgare och opinionsbildare den roll de borde spela under den hårda prövningens tid. Vilken regering det än var i Sverige skulle den kräva att ”dess strävanden att bevara ett gott förhållande till andra länders styrelser och folk icke få försvaras genom enskildas oaktsamhet. När biskop Thomas prisade friheten som det bästa ting tillade han: ”för den henne rätt kan bära. Det tillägget bör icke förgätas.” Frihet måste bäras med ansvar, betonade Per Albin gärna. I 1 maj-talet 1941 underströk han att detta krävde ”självttukt” och ”djup ansvarskänsla”. Därför borde också den tredje statsmakten (= pressen) lojalt stödja den första (= regeringen) och den andra statsmakten (= riksdagen).⁴²

Hanssons oskrivna lagar måste vara kända av medborgarna för att fungera. Det ålåg var och en att avstå från handlingar som kunde vålla söndring inom folket – bred enighet var ett viktigt vapen mot hotfulla stormakter löd en annan oskriven lag. Det fanns ”ytterlighetsmän” som ville framkalla störningar, men det fanns också mer omdömesgilla opponenter mot regeringens politik som underskattade den skada som tidningsskriverier kunde åstadkomma: ”att brist på aktsamhet och återhållsamt på vissa håll här hemma vållat oss besvär och skada är ett faktum”, sade Per Albin Hansson under valrörelsen 1942.⁴³

När Tage Erlander blivit partiordförande och statsminister oroade han sig ofta för om han verkligen räckte till för dessa viktiga uppgifter. Det var ett problem som han gärna tog upp i sina dagboksanteckningar, som han började skriva när han blev ecklesiastikminister 1945. ”Inte har jag den styrka jag behövde för att i längden klara uppgiften som ledare för arbetarrörelsen i Sverige” skrev han till exempel den 9 oktober 1949. Dagboksanteckningarna är ovanligt utförliga och välskrivna – och lätta att läsa. Erlander hade för många framstått som en typisk kultiverad och artig svensk herre. När sonen Sven Erlander började publicera hans

42. Hansson 1945, s. 91 f, 1 maj 1940, 144, 20 september 1941. Här återanvände Per Albin ett tal han höll redan i oktober 1933, då han liksom 1941 citerade biskop Thomas frihetsvisa från 1400-talet, Hansson 1935, s. 132–136, oktober 1933. Hansson 1945, s. 126 f, 1 maj 1941. Se också Johansson 1985, s. 102, 156, 162, 182 f, 186, 250, 298 f om Per Albins upprepade förmaningar till pressen.

43. Hansson 1945, s. 21, 91 f, 110, 126, 136, 160 f (citatt), 167. Se också Åmark 2021, s. 189 f om Hanssons syn på protester mot Nazityskland.

dagboksanteckningar visade det sig oväntat att de innehöll många elaka och kritiska kommentarer om både medarbetare och politiska motståndare. (Däremot inte om den egna familjen – har det funnits skarpa kommentarer om familjemedlemmarna har Sven Erlander uteslutit dem.) Tillsammans blir Erlanders kritiska kommentarer till porträtt av den odugliga politikern respektive ämbetsmannen. En som råkade illa ut i Erlanders dagboksanteckningar var Bertil Ohlin, Folkpartiets ledare och Erlanders främsta borgerliga utmanare under lång tid. En typisk kommentar om Ohlin och högerledaren Jarl Hjalmarsson låter så här:

Men vad ska man säga om Hjalmarsson i går? Något så dumt och barnsligt och urvattnat som hans inlägg i den ekonomiska debatten i går, har vi väl aldrig tidigare hört från en partiledare. Ohlin är obehaglig i sin fräckhet och frihet från alla hänsyn till heder – om han inte är rädd att bli avslöjad – men han arbetar sej ju ändå igenom ett material. Oftast för att missbruka det, men han kan saker.⁴⁴

Diplomaten Sven Grafström ådrog sig också Erlanders missnöje, inte bara därför att han var kritisk mot regeringens utrikespolitik. Erlander var besk när han skrev om honom: ”Viljestyrka och obegåvning – den farligaste kombination som kan tänkas för en människa på ansvarsfyllda poster.”⁴⁵

Erlanders många karaktäristiker av odugliga politiker och ämbetsmän kunde förstås inte uttalas offentligt, de kunde bara skrivas ner i dagboksanteckningar som inte skulle publiceras förrän långt efter hans död. Men de säger mycket om hur Erlander såg på politiska motståndare och medarbetare och förklarar mycket om hur han valde sina medarbetare och agerade mot sina motståndare.

Avslutning

I den här artikeln har jag försökt att spåra och identifiera en socialdemokratisk samhällsordning. En bärande tanke har varit att samhällsordningen särskilt framträder i dolda texter och oskrivna lagar. I regelverk som handlar fackförbundens strejkersättningar och medlemsavgifter eller

44. Erlander 2003, s. 99 f. Se också Erlander 2002, s. 152 f.

45. Erlander 2001b, s. 200. Om Grafström se också Molin 1991.

socialförsäkringarnas bestämmelser möter man dåtidens kategoriseringar av medlemmar respektive invånare i Sverige. Där är den vuxna manliga löntagaren norm. Den mannen skiljer sig inte bara från kvinnorna – som genushistorikerna brukar påpeka – utan också från män som inte var fullt prestationsdugliga, som ungdomar respektive äldre arbetare med nedsatt arbetsförmåga. Den universalism som många samhällsvetare menar fanns i den socialdemokratiska välfärdsstatspolitiken var inte så universell. Egna företagare och självständiga yrkesutövare hade normalt sämre villkor än löntagarna. Därför har jag tidigare kallat den socialdemokratiska välfärdsstaten för ”löntagarnas paradiset”.⁴⁶ Det förefaller vara en god karaktäristik också av den socialdemokratiska samhällsordningen.

En samhällsordning förhåller sig inte passivt till dem den omfattar. En klassisk slogan för arbetarrörelsen har varit: ”Gör din plikt, kräv din rätt”. Samhällsordningen ställer krav, även om det ofta sker i form av dolda texter. Det syntes till exempel i Socialvårdskommitténs idéer om ansvariga slarvrar och slöfockar eller om den kränkning som Yvonne Hirdman talade om i boken *Att lägga livet till rätta*. Steriliseringspolitiken blev den sakfråga där den krävande staten särskilt framträdde. Men också Vanvårdsutredningen visade vilka problem det funnits när staten omhändertagit olika grupper av medborgare.

Politikens oskrivna lagar uppfattar jag som ett område som det än så länge inte forskats mycket om. Här har jag med några exempel velat visa att det finns sådana och i vilket slags källmaterial man kan hitta dem. När Per Albin Hansson gång på gång talade om krav han ställde på lojala medborgare rörde han sig i den socialdemokratiska tradition som uttrycktes med parollen ”gör din plikt, kräv din rätt”. Tage Erlander funderade främst över vilka egenskaper den dåliga politikern hade, medan Göran Persson uttryckte sig som en professionell spinndoktor. Gemensamt för dessa exempel är ledande politiker som uttryckt förväntningar och krav på medborgarna och politikerna.

Det tar tid att bygga upp en politiskt färgad samhällsordning, men den tiden fick de svenska socialdemokraterna. Men en samhällsordning kan förändras eller rivas ner. I den offentliga debatten i Sverige har man hellre

46. Åmark 2011, s. 265 ff.

talat om socialdemokratisk makt och hegemoni än om samhällsordning. Men det är uppenbart att de borgerliga partierna sett den makten och hegemonin som ett stort problem och haft för avsikt att slå sönder dem. När de borgerliga partierna på 1990-talet började driva linjen att Sverige skulle gå med i EU var ett av motiven uppenbarligen att de genom medlemskapet hoppades kunna bryta ner den socialdemokratiska samhällsordningen och hegemonin i Sverige. När Alliansen lyckades erövra regeringsmakten i valet 2006 blev det inledningen på en serie politiska reformer som bland annat hade som motiv att bryta ner den socialdemokratiska samhällsordningen. Höjningen av avgifterna till a-kassan blev anmärkningsvärt effektiv, eftersom den bidrog till att många lämnade LO:s fackförbund.⁴⁷ Den samlade kostnaden för medlemskap i facket och i a-kassan blev för hög för många.

Med Alliansregeringen öppnades dörrarna för valfrihet när det gällde skola, vård och omsorg. Privatiseringen av skolor, vårdhem, vårdcentraler exploderade. En reform i denna anda som faktiskt misslyckades var införandet av premiepensionen i pensionssystemet. Folkpartisten Bo Könberg tänkte sig att det svenska folket skulle lära sig hur börsen fungerade och fördelen med att äga aktier, men resultatet blev i stället att allt fler valde att inte välja själva. Men på det hela taget måste man nog säga att det borgerliga angreppet på den socialdemokratiska samhällsordningen har lyckats. Men resultaten blev inte de avsedda. När socialdemokratiens grepp om arbetarna lossnade valde allt fler av dem att rösta på Sverigedemokraterna i stället för på något av Allianspartierna.

47. Kjellberg 2017.

Referenser

- Carroll, Eero och Eriksson, Lena (red) (2005), *Welfare Politics Cross-eximied. Eclectisist Analytical Perspectives on Sweden and the Developed World from the 1880s to the 2000s*. Amsterdam, Aksant
- Costas, Freddy Winston (1992), *Bortom den nya medelklassen. Durkheim och de moderna professionella yrkesgrupperna*. Stockholm, Symposion Graduale
- Ehnmark, Anders (1986), *Maktens hemligheter. En essä om Machiavelli*. Stockholm, Norstedts
- Erici, Bernt och Roth, Nils (1981), *Arbetslöshetsförsäkringen i Sverige 1935–1980*. Stockholm, Arbetslöshetskassornas samorganisation
- Eriksson, Torsten (1963), *Kriminalvård. Idéer och experiment*. Stockholm, Norstedts
- Erlander, Tage (2001a), *Dagböcker 1945–1949*. Stockholm, Gidlunds förlag
- Erlander, Tage (2001b), *Dagböcker 1950–1951*. Stockholm, Gidlunds förlag
- Erlander, Tage (2002), *Dagböcker 1952*. Stockholm, Gidlunds förlag
- Erlander, Tage (2003), *Dagböcker 1953*. Stockholm, Gidlunds förlag
- Esping-Andersen, Gøsta (1985), *Politics against Markets. The Social Democrats road to Power*. Princeton, Princeton University Press
- Esping-Andersen, Gøsta (1990), *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge, Polity Press
- Fichtelius, Erik (2007), *Aldrig ensam, alltid ensam. Samtalen med Göran Persson 1996–2006*. Stockholm, Norstedts
- Hagemann, Gro och Åmark, Klas (2000), ”Från ’husmorskontrakt’ till ’jämställdhetskontrakt’. Yvonen Hirdmans genusteori”. *Häftet för Kritiska Studier*, nr 2
- Hansson, Per Albin (1935), *Demokrati. Tal och uppsatser*. Stockholm, Tiden
- Hansson, Per Albin (1945), *Svensk hållning och handling. Utalanden under krigsåren*. Stockholm, Tiden
- Hansson, Per Albin (2011), *Per Albin Hanssons anteckningar och dagböcker 1929–1946*. Stockholm, Kungliga Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia
- Hedin, Marika och Tydén, Mattias (1998), Inledning: ”Sociala kategoriseringar – historikernas och historiens”. *Historisk Tidskrift*, nr 4
- Hirdman, Yvonne (2000), *Att lägga livet till rätta*. Stockholm, Carlssons
- Hirdman, Yvonne (2001), *Genus – det stabila föränderliga former*. Stockholm, Liber
- Huber, Evelyn och Stephens, John (2001), *Development and Crisis of the Welfare State. Parties and Policies in Global Markets*. Chicago, The University of Chicago Press
- Johansson, Alf W. (1985), *Per Albin och kriget*. Stockholm, Tiden
- Jönson, Nine Christine och Lindblom, Paul (1987), *Politik och kärlek. En bok om Gustav Möller och Else Kleen*. Stockholm, Tiden
- Kjellberg, Anders (2017), *The Membership Development of Swedish Trade Unions and Union Confederations Since the End of the Nineteenth Century*. Lund, Lund University: Studies in Social Policy, Industrial Relations, Working Life and Mobility. Research Reports 2017:2

- Korpi, Walter (2001), "Contentious institutions: An augmented rational-action analysis of the origins and path dependency of welfare state institutions in Western countries". *Rationality and Society*, vol 13, nr 2.
<https://doi.org/10.1177/104346301013002005>
- Lundberg, Urban och Åmark, Klas (2013), "So many roads and nowhere to go. How the Swedish Social Democrats are loosing the battle about the Nordic model", i Haggren, Heidi, Rainio-Niemi, Johanna och Vauhkonen, Jussi (red), *Multi-layered Historicity of the Present. Approaches to Social Science History*. Helsingfors, Publications of the Department of Political and Economic Studies 8
- Molin, Karl (1991), *Omstridd neutralitet. Experternas kritik av svensk utrikespolitik 1948–1950*. Stockholm, Tiden
- Persson, Göran (1997), "Den som är satt i skuld är icke fri": budgetsanering för jobb och välfärd: om regeringens politik för att rädda landets ekonomi. Stockholm, Statsrådsberedningen
- Persson, Göran (2007), *Min väg, mina val*. Stockholm, Albert Bonniers förlag
- Ringarp, Johanna (2011), *Professionens problematik. Lärarkårens kommunalisering och välfärdsstatens förvandling*. Stockholm, Makadam
- Segerstedt, Torgny och Lundquist, Agne, *Människan i industrisambället*. Del 1 (1952), del 2 (1955). Stockholm, P A Norstedt och söner
- SOU 2000:3. Delbetänkande av Kommittén Valfärdsbokslut, Valfärd vid vägskalet: [utvecklingen under 1990-talet]. Stockholm, Fritzes
- SOU 2000:20. 1997 års steriliseringsutredning, Steriliseringsfrågan i Sverige 1935–1975: historisk belysning, kartläggning, intervjuer: slutbetänkande, Stockholm, Fritzes
- SOU 2011:61. Utredningen om vanvård i den sociala barnvården, Vanvård i social barnvård: slutrapport: slutbetänkande, Stockholm, Fritzes
- Tydén, Mattias (2002), *Från politik till praktik. De svenska steriliseringslagarna 1935–1975*. Stockholm, Almqvist & Wiksell International
- Weber, Max (1983), *Ekonomi och samhälle. Förståendesociologins grunder. 1. Sociologiska begrepp och definitioner. Ekonomi, samhälle och grupper*. Lund, Argos
- Zaremba, Maciej (1999), *De rena och de andra. Om tvångsteriliseringar, rashygien och arvsynd*. Stockholm, Bokförlaget DN
- Åberg, Rune (red) (1990), *Industrisamhälle i omvandling*. Stockholm, Carlssons
- Åmark, Klas (1973), *Makt eller moral. Svensk offentlig debatt om internationell politik och svensk utrikes- och försvarspolitik*. Stockholm, Allmänna förlaget
- Åmark, Klas (1994), *Vem styr marknaden? Facket, makten och marknaden 1850–1990*. Stockholm, Tidens bokförlag
- Åmark, Klas (1996), "Folket och eliterna", i Bengtsson, Håkan A och Wirtén, Per (red), *Epokskifte. En antologi om förtryckets nya ansikten*. Stockholm, Atlas/Rabén Prisma
- Åmark, Klas (1998), *Solidaritetsens gränser. LO och industriförbundsprincipen under 1900-talet*. Stockholm, Atlas
- Åmark, Klas (2003), "Föräldrade folkrörelser, aktiva medborgare och hetsande massmedier". *Sociologisk forskning*, nr 3.
<https://sociologiskforskning.se/sf/article/view/19410>

Åmark, Klas (2004), ”Trygghet och tvång – två teman i aktuell nordisk välfärdsstatshistorisk forskning”. *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia*, nr 91

Åmark, Klas (2011), *Hundra år av välfärdspolitik. Välfärdsstatens framväxt i Norge och Sverige*. Umeå, Boréa

Åmark, Klas (2019), ”De svenska tjänstepensionsavtalen 1947–2017”. *Arkiv. Tidskrift för samhällsanalys*, nr 11. <https://doi.org/10.13068/2000-6217.11.1>

Østerberg, Dag (1996), *Émile Durkheims samhällsteori*. Göteborg, Daidalos

ANNONS

GUSTAV MÖLLER

EN LEGENDARISK SOCIALPOLITIKER

PER GUNNAR EDEBALK



ARKIV FÖRLAG, 150 sidor

»[LÄS MER OM BOKEN PÅ WWW.ARKIV.NU](http://WWW.ARKIV.NU)«